

УДК 347.9:343.98:159.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.56>

МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Мирза С.С.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-4155-7513*

Мирза С.С. Межі застосування та характерні ознаки судово-психологічної експертизи у цивільному процесі

У науковій статті досліджено теоретичні та практичні аспекти застосування судово-психологічної експертизи у цивільному процесі України. Акцентовано увагу на значенні судово-психологічної експертизи як одного з ключових засобів доказування, що забезпечує суд спеціальними знаннями для встановлення обставин, які не можуть бути з'ясовані без залучення психологічної науки. Проаналізовано правові підстави проведення експертизи, визначені Цивільним процесуальним кодексом України. Окреслено межі компетенції експерта та розкрито характерні ознаки даного виду дослідження.

У статті розкрито ключові критерії, що визначають межі компетенції судово-психологічної експертизи, зокрема юридичний, ґносеологічний та моральний. Такий підхід дозволяє уникнути змішування психологічних та правових оцінок, чітко окреслює предмет дослідження й унеможливорює вихід експерта за межі власних повноважень. Підкреслено важливість відмежування психологічного аналізу від юридичної кваліфікації дій сторін, що забезпечує дотримання принципу об'єктивності та сприяє належному використанню спеціальних знань у процесі доказування.

Особливу увагу приділено відмежуванню судово-психологічної експертизи від суміжних інститутів, таких як психіатрична та медико-психологічна експертизи, що дозволяє чітко визначити предмет і завдання дослідження. Наголошено, що застосування судово-психологічної експертизи сприяє більш глибокому з'ясуванню індивідуально-психологічних характеристик особи, впливу психічних і соматичних розладів на її поведінку, а також забезпечує суд належними науковими висновками для вирішення цивільних справ, пов'язаних із міжособистісними відносинами та спірними юридично значимими ситуаціями.

Розглянуто питання встановлення індивідуально-психологічних особливостей особи, її мотиваційної сфери, емоційного стану, здатності усвідомлювати значення власних дій та керувати ними.

Виявлено на основі аналізу судової практики низку актуальних проблем: відсутність єдиних методичних підходів до оцінки експертних висновків, нечіткість у визначенні обсягу матеріалів, що можуть бути надані експерту, а також ризик виходу експерта за межі своїх повноважень шляхом надання правових оцінок. У цьому контексті обґрунтовано необхідність удосконалення нормативного регулювання, посилення процесуальних гарантій сторін та вироблення усталеної судової практики.

Зроблено висновок, що судово-психологічна експертиза має міждисциплінарний характер і значний потенціал у забезпеченні об'єктивності розгляду цивільних справ. Встановлено необхідність підвищення ефективності судово-психологічної експертизи, що потребує подальшої теоретичної розробки та практичної стандартизації, і сприятиме зміцненню принципів змагальності, справедливості й рівності учасників цивільного процесу.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, цивільний процес, цивільне судочинство, цивільні справи, експерт, психолог, спеціальні знання, засоби доказування, межі компетенції експерта, судова практика, правозастосування.

Myrza S.S. Limits of application and characteristic features of forensic psychological examination in civil proceedings

This scientific article examines the theoretical and practical aspects of the use of forensic psychological expertise in civil proceedings in Ukraine. It focuses on the importance of forensic psychological expertise as one of the key means of evidence, providing the court with special knowledge to establish circumstances that cannot be clarified without the involvement of psychological science. The legal grounds for conducting an examination, as defined by the Civil Procedure Code of Ukraine, are analyzed. The limits of the expert's competence are outlined and the characteristic features of this type of examination are revealed.

The article reveals the key criteria that determine the limits of the competence of forensic psychological examination, in particular legal, gnoseological, and moral criteria. This approach allows avoiding the mixing of psychological and legal assessments, clearly defines the subject of the study, and prevents the expert from going beyond their powers. The importance of distinguishing psychological analysis from the legal qualification of the parties' actions is emphasized, which ensures compliance with the principle of objectivity and contributes to the proper use of special knowledge in the process of proving.

Particular attention is paid to distinguishing forensic psychological examination from related institutions, such as psychiatric and medical-psychological examinations, which allows for a clear definition of the subject and objectives of the examination. It is emphasized that the use of forensic psychological examination contributes to a deeper understanding of an individual's psychological characteristics of a person, the impact of mental and somatic disorders on their behavior, and provides the court with appropriate scientific conclusions for resolving civil cases related to interpersonal relationships and controversial legally significant situations.

The article examines the issue of establishing the individual psychological characteristics of a person, their motivational sphere, emotional state, and ability to understand the significance of their own actions and control them.

Based on an analysis of judicial practice, a number of pressing issues have been identified: the lack of uniform methodological approaches to the assessment of expert opinions, ambiguity in determining the scope of materials that may be provided to an expert, and the risk of an expert exceeding their authority by providing legal assessments. In this context, the need to improve regulatory framework, strengthen procedural guarantees for the parties, and develop established judicial practice has been substantiated.

It has been concluded that forensic psychological examination is interdisciplinary in nature and has significant potential in ensuring the objectivity of civil proceedings. The need to improve the effectiveness of forensic psychological examination has been established, which requires further theoretical development and practical standardization and will contribute to strengthening the principles of adversarial proceedings, fairness, and equality of participants in civil proceedings.

Key words: forensic psychological examination, civil proceedings, civil justice, civil cases, expert, psychologist, special knowledge, means of proof, limits of expert competence, judicial practice, law enforcement.

Постановка проблеми. У сучасному цивільному судочинстві дедалі більшої актуальності набуває питання використання спеціальних знань, зокрема у сфері психології, для забезпечення повного, всебічного й об'єктивного розгляду справ. Судово-психологічна експертиза є важливим процесуальним інструментом, покликаним надати суду науково обґрунтовані висновки щодо індивідуально-психологічних особливостей учасників процесу, їхньої здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, а також щодо впливу психоемоційних факторів на поведінку особи.

Водночас, у правозастосовній практиці виникають труднощі з визначенням меж допустимості використання такої експертизи. Потребує уточнення коло питань, які можуть бути предметом судово-психологічного дослідження, а також окреслення її ознак, що дозволяють відмежувати цей інститут від суміжних видів судових експертиз. Проблематика ускладнюється тим, що законодавство України не містить чіткого переліку випадків, коли проведення судово-психологічної експертизи є необхідним чи доцільним, що породжує різне застосування у практиці цивільних судів.

У цьому контексті особливого значення набуває проведення наукового дослідження про межі застосування судово-психологічної експертизи та її характерні ознаки, оскільки це дозволить сформулювати системне бачення її місця у цивільному процесі, визначити роль у реалізації права на

справедливий суд, а також сприяти вдосконаленню законодавчого регулювання та судової практики.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні меж застосування та визначенні характерних ознак судово-психологічної експертизи у цивільному процесі, а також у формуванні пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання та судової практики у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Роль та місце судово-психологічної експертизи у цивільному процесі є вагомими та потребують подальшої деталізації з огляду на сучасні виклики судової практики. У науковій літературі неодноразово досліджувалися питання сутності та завдань зазначеної експертизи, проте її межі застосування залишаються дискусійними. Так, зазначені проблемні аспекти застосування судово-психологічної експертизи у цивільному процесі були предметом наукових розробок у сфері юридичної психології, криміналістики та цивільного процесуального права та досліджувалися такими вченими, як В.Г. Гончаренко, В.Р. Ілейко, А.В. Каніщев, А.В. Кобера, М.В. Костицький, М.І. Луцький, В.Т. Нор, О.М. Соломахіна, В.О. Ходанович та іншими науковцями. Водночас, у працях науковців має місце різний підхід до співвідношення психологічних та правових аспектів експертизи. Таким чином, подальше вивчення теми спрямоване на уточнення теоретичних засад та вироблення практичних критеріїв для застосування судово-психологічної експертизи, саме у цивільному процесі.

У даній науковій статті автором зроблено спробу комплексного підходу до визначення меж та ознак судово-психологічної експертизи в цивільному процесі, що дозволяє уточнити її правову природу, функціональне значення та окреслити орієнтири для подальшого розвитку законодавства й правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Загальною підставою для проведення судової експертизи в цивільному процесі є норма статті 103 ЦПК України. Як впливає з вимог цієї статті, суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов:

- 1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;
- 2) сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності [1].

Виходячи з вищенаведених підстав проведення судової експертизи вичерпний перелік фактів, для встановлення яких суд може використовувати спеціальні знання, визначити неможливо, тим більше, що зростають науково технічні можливості проведення експертних досліджень.

Судово-психологічна експертиза у цивільному процесі є окремим видом доказування, що має свої особливості, зумовлені специфікою застосування спеціальних знань. Вичерпний перелік фактів, які можуть бути встановлені за допомогою експертизи, визначити неможливо, адже науково-технічні можливості постійно зростають.

Загальні ознаки, що характеризують цей вид експертизи, можна звести до кількох положень. По-перше, дослідження здійснює експерт-психолог, який володіє спеціальними знаннями, має відповідну освіту, підготовку та атестацію. Він повинен бути незалежним від учасників процесу; у випадку наявності зацікавленості чи обставин, що ставлять під сумнів його неупередженість, можливе відведення.

По-друге, низка питань може бути вирішена лише шляхом експертного дослідження. ЦПК України визначає випадки обов'язкового призначення експертизи, зокрема для встановлення психічного стану особи, ступеня ушкодження здоров'я чи віку за відсутності документів.

По-третє, експерт має право ознайомлюватися з матеріалами справи, необхідними для надання висновку. Це особливо важливо у справах щодо визнання недійсним заповіту. Тут висновок експерта будується лише на матеріалах справи. Щоправда, питання меж ознайомлення експерта з матеріалами справи в спеціальній науковій літературі є спірним [2, с. 54].

По-четверте, висновок експерта є доказом, але суд оцінює його за внутрішнім переконанням і може визнати необґрунтованим. Отже, експертне судження за своєю природою відрізняється від показань свідка і є результатом наукового аналізу обставин справи.

До вказаного слід додати, що судова експертиза за умовами проведення і характером завдань відрізняється від експертиз в інших галузях діяльності. Вона проводиться лише по конкретній справі і завжди спрямована на встановлення обставин, що мають значення для справи. Коло обставин, встановлення яких досягається шляхом проведення судової експертизи численне і різноманітне. Це пояснюється тим, що об'єкти судово-психологічного експертного дослідження різні.

До джерел інформації, передбачених процесуальним законодавством належать повідомлення сторін, показання свідків, речові докази, документи, обстановка місця події, зразки почерку, речей і матеріалів, направлені на експертизу для порівняльного дослідження [3, с. 12].

По-п'яте, судова експертиза не є єдиним засобом використання спеціальних знань, однак має низку відмінностей – вона проводиться лише щодо конкретної справи і спрямована на встановлення юридично значимих обставин.

Результати експертизи викладаються у письмовому висновку, який може підтверджувати або уточнювати факти, що мають значення для справи. Експерт не є «науковим суддею» чи свідком; його завдання полягає у формулюванні науково обґрунтованих висновків у межах компетенції.

Відповідно, до чинного законодавства основним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи:

- індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості;
- мотивованих чинників психічного життя і поведінки;
- емоційних реакцій та станів;
- закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей [4].

Судово-психологічна експертиза допомагає суду вирішувати питання, що мають психологічний характер, шляхом не тільки констатації фактів, виявлених під час дослідження, але й їхнього аналізу. Експерт здійснює пошук наукової інформації, що необхідна суду для оцінки індивідуальних особливостей психічної діяльності сторін та свідків.

Також до переліку компетенції судово-психологічної експертизи можна додати визначення основних мотивів поведінки людини, діагностику індивідуально-психологічних особливостей, таких як підвищена навіюваність або імпульсивність, що можуть суттєво впливати на поведінку, а також оцінку можливості виникнення певних психічних станів, таких як розгубленість або втрата орієнтації, і їхнього впливу на виконання професійних функцій.

В. Нор та М. Костицький також відносять до компетенції судово-психологічної експертизи питання впливу психічних та соматичних захворювань на індивідуально-психологічні особливості особи, а також питання про авторство письмового тексту [5, с. 20].

Щодо визначення компетенції судово-психологічної експертизи, на нашу думку, найбільш доцільним є підхід, запропонований останнім часом у спеціальній літературі, який передбачає обмеження цієї компетенції певними критеріями. Існує три основні критерії: юридичний, ґносеологічний і моральний [6; 7].

Юридичний критерій передбачає, що судово-психологічне дослідження не може встановлювати правові питання, такі як «винний – невинний» чи давати оцінку таким аспектам, як мета скоєного проступку, ступінь вини, міра покарання тощо. Це питання вже понад п'ятдесят років є темою обговорення, однак на практиці часто зустрічаються випадки, коли психологам ставлять запитання, які належать до правової оцінки дій піддослідного, що виходить за межі їх компетенції, наприклад, щодо мотивів, моральності або достовірності показань [8, с. 354]. Предметом судово-психологічної експертизи можуть бути лише мотиваційні аспекти, але не самі мотиви правопорушення. Тому судово-психологічна експертиза має зосереджуватися на загальних мотиваційних структурах, а не на конкретних мотивах, пов'язаних із скоєнням проступку [9, с. 256].

ґносеологічний критерій визначає, що судово-психологічна експертиза може охоплювати лише психологічні обставини, які мають наукове пояснення та надійні методики для їх дослідження. Механізми поведінки людини значною мірою зумовлені несвідомими факторами, але їх виявлення в конкретних діях є завданням майбутнього. Тому встановлення несвідомих психологічних обставин, як це практикується в деяких країнах, не є предметом експертизи, наприклад, психоаналітичні експертизи для встановлення паранормальних властивостей відповідача [10, с. 37].

Моральний критерій більше стосується етичних, ніж наукових аспектів. Експерт-психолог не має права давати моральну оцінку діям піддослідного чи визначати моральний рівень його особистості. Оцінка соціальних аспектів поведінки піддослідного належить виключно суду. Психолог має обмежуватися створенням психологічного портрета, який дозволить суду самостійно визначити, що могло спонукати правопорушника до скоєння проступку. Такий підхід відповідає принципу особистісного підходу в психології та дозволяє повноцінно досліджувати обставини справи.

Керуючись усіма трьома критеріями, можна чітко визначити, чи належить конкретне питання до компетенції судово-психологічної експертизи.

Компетенцію судово-психологічної експертизи можна також визначати за кожним окремим її видом, тобто за окремими предметами дослідження.

У пункті 6.2 інструкції «Про призначення та проведення судових експертиз» визначено наступні види комплексних судово-психологічних досліджень [4]:

1. Психолого-психіатрична експертиза – окремим предметом пізнання має психіку осіб, які перенесли або в яких очевидне психічне захворювання чи тимчасовий розлад психічної діяльності, або для яких характерна гранична нервово-психічна патологія (психопатія, невроз, олігофренія, афективний стан, суїцидальна поведінка, виражена акцентуація та ін.) [4].

Між психологією і психіатрією склалися тісні зв'язки внаслідок спільного предмету дослідження – психіки людини. Зрозуміло, що такий взаємозв'язок породжує спільні для цих наук проблеми, в процесі вивчення яких і психологія, і психіатрія зберігають самостійність і власний підхід до дослідження психіки. Проте існують завдання, що не можуть бути вирішеними в рамках лише однієї з цих наук. Власне, комплексна психолого-психіатрична експертиза – це дослідження дотичне до питань і психології і психіатрії [11, с. 58].

До компетенції цього виду судових експертиз належить:

- кваліфікація психічного стану сторін, свідків, природи, виду і типу психічної патології, її тяжкості, глибини прояву у конкретної підекспертної особи, взаємовідношення патологічного і нормального в психіці, взаємодія явищ «поломки» психіки з проявами компенсації, захисту в процесі нормальної чи патологічної адаптації до вимог ситуації;

- визначення деяких стійких психологічних властивостей, рис особистості і динамічних станів психіки підекспертного з «граничною» психічною нормою чи «граничною» психічною патологією психіки: виду і глибини психічних реакцій в момент чи період, що цікавить учасників процесу, індивідуально-психологічних особливостей аномальних чи акцентуйованих особистостей, природи і ступеня пограничної розумової відсталості;

- визначення впливу виявлених особливостей і характеристик особистості і особливостей стану особи підекспертного з «граничними» проявами норми і психопатології на його можливість сприймати оточуюче середовище, регулювати свою криміногенну чи віктимну поведінку в конкретній ситуації;

- здатність усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними та передбачати їх наслідки (осудність) [11, с. 59].

Застосування психологічних знань в рамках судово-психіатричної експертизи здатне підвищити надійність, достовірність і інформативність експертних психіатричних висновків, обумовити більшу довіру до них зі сторони судових органів.

2. Психолого-медико-психіатрична експертиза предметом пізнання має психіку особи з тимчасовими чи хронічними психічними розладами, що перенесла чи хворіє хронічною чи невиліковною соматичною хворобою.

Завданням такого виду експертизи є:

- визначення індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості в душевно хворих осіб, які перенесли чи хворіють хронічними або тимчасовими соматичними захворюваннями;

- визначення впливу психологічних чинників на поведінку таких осіб;

- визначення закономірності перебігу психічних процесів у цих осіб, рівень їхнього розвитку та індивідуальних властивостей.

Можливість за допомогою психологічних методів виявити і описати особливості структури самосвідомості, мотивацію, розкрити психологічні механізми поведінки, вимагає більш точного вирішення експертних питань, що стосуються встановлення юридичних критеріїв в різних видах судово-психіатричної експертизи. Особливо значна роль використання психологічних даних при судово-психіатричній оцінці меж психічної патології, коли клінічна кваліфікація психічного стану підекспертного в юридично значимій ситуації не дозволяє однозначно вирішувати питання про наявність чи відсутність того чи іншого юридичного критерію, що цікавить суд [12, с. 173].

3. Медико-психологічна експертиза предметом пізнання має психіку людини, яка хворіла або хворіє важкою хронічною чи невиліковною соматичною хворобою. Ці хвороби можуть спричинити постійні чи тимчасові зміни в психіці особи: сприйняття, запам'ятовування, відтворення сприйнятого, неадекватність реагування та ін.

Компетенцією медико-психологічної експертизи є:

- визначення наявності чи відсутності соматичного захворювання та вплив такого захворювання на перебіг психічних процесів у підекспертного;
- визначення впливу перенесених соматичних захворювань на поведінку особи, її психічний стан та сенсомоторні здібності;
- визначення можливості підекспертного з порушеними сенсомоторними здібностями адекватно реагувати на подразники.

Медико-психологічна експертиза дозволяє встановити специфіку пізнавальних процесів, компенсаторні властивості інших повноцінних органів відчуття, ступінь володіння словесною чи іншою (тактильною, жестами, мімікою) мовою та ряд інших психологічних обставин. Для прикладу, за кордоном юристами давно вже визнано необхідність участі в процесі експерта-психолога, якщо одним із учасників процесу є особа з порушенням слухового сприйняття. У разі розгляду судом цивільних справ обов'язковим є призначення медико-психологічної експертизи для отримання необхідного доказу при встановленні судом, наскільки особа з тим чи іншим сенсорним порушенням (сторона в процесі) здатна до укладення договору, його виконання, а також при визначенні повноцінності (чи деформованості) властивостей заповідача. Такий досвід був би корисним і для нас.

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити висновок, що участь експерта-психолога можлива у всіх справах, суттю яких є міжособові відносини. Сучасний стан розвитку психологічної науки дозволяє говорити про досить великі можливості судово-психологічної експертизи як однієї зі сфер прикладного використання психологічних знань. Звичайно, це не означає, що такі можливості безмежні – невирішених питань залишається ще багато.

Висновки. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі є важливим засобом доказування, який дає можливість суду отримати спеціальні знання, необхідні для з'ясування обставин справи. Її проведення ґрунтується на положеннях статті 103 ЦПК України та характеризується низкою ознак, що відрізняють її від інших видів доказів, зокрема специфікою предмета дослідження, правовим статусом експерта та процедурними гарантіями об'єктивності.

Аналіз судової практики й доктринальних підходів засвідчує, що судово-психологічна експертиза має міждисциплінарний характер, поєднуючи правові та психологічні аспекти. Вона охоплює різні напрями – від психолого-психіатричної до медико-психологічної експертизи та дозволяє встановлювати індивідуально-психологічні особливості, мотиваційні чинники поведінки, а також визначати вплив психічних і соматичних станів на здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Водночас, сучасна практика свідчить про існування низки проблем: нечітке визначення меж компетенції експерта, спроби покладати на нього правову оцінку дій сторін, суперечності щодо обсягу матеріалів справи, з якими може ознайомлюватися експерт, а також відсутність єдиних підходів до оцінки експертних висновків. Це зумовлює необхідність удосконалення нормативного регулювання та вироблення усталеної судової практики, яка б забезпечувала баланс між потребою суду у спеціальних знаннях та дотриманням процесуальних гарантій сторін.

Отже, судово-психологічна експертиза має значний потенціал у вирішенні цивільних справ, однак потребує подальшого теоретичного осмислення та практичної стандартизації, що сприятиме підвищенню її ефективності як засобу доказування в цивільному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.08.2025).
2. Гайдис Х.М. Судова експертиза як об'єкт наукового знання: міждисциплінарний аспект. *Нова філологія*. 2010. № 39. С. 49–54.
3. Гончаренко В.Г. Судово-психологічна експертиза в системі засобів захисту. *Адвокат*. 2009. № 4. С. 4–13.
4. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.08.2025).

5. Нор В.Т., Костицький М.В. Судово-психологічна експертиза у кримінальному процесі. К.: Вища школа, 2005. 56 с.
6. Ходанович В.О. Проблеми правового інституту судової експертизи в цивільному процесі України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaaau_2013_4_21.
7. Ходанович О.В. Сучасні проблеми судово-психологічної експертизи неповнолітніх. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11. № 3. С. 170–178.
8. Соломахіна О.М. Ознаки судової експертизи та порядок її призначення у цивільному процесі України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 66. С. 354–359.
9. Луцький М.І. Судово-психологічна експертиза. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2008. Вип. 20. С. 255–261.
10. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. К.: Видавн. дім «Ін Юре», 2005. 424 с.
11. Ілейко В.Р., Каніщев А.В. Спірні питання законодавчого та нормативного регулювання комплексної судової психолого-психіатричної експертизи в Україні. *Архів психіатрії*. 2011. Т. 17. № 3. С. 58–60.
12. Кобера А.В. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Психологія і педагогіка*. 2009. Вип. 13. С. 173–179.